BARTHA KATALIN ÁGNES*

A KRITERION KIADÓ (1970–1989) INTERJÚKBAN. EGY KUTATÁS KERETEI

Kulcsszavak: *Kriterion Kiadó, romániai kommunista diktatúra, kisebbségi kultúrák, interjú*

1. BEVEZETŐ

Jelen kutatás a romániai Kriterion Kiadó 1970–1989 közötti időszakára figyel az egykori munkatársakkal készített audióinterjúk segítségével.¹ A Kriterion életéhez kapcsolódó több témát is érintő interjúk révén arra kíván választ találni, hogy az intézmény által felkarolt kisebbségi kultúrák hogyan tudnak érvényesülni, megerősödni, ill. talpon maradni egy többségi kulturális kontextusban a diktatórikus kommunista rendszerben.

Ennek érdekében az egykori Kriterion-munkatársakat kerestem fel. A többnyelvű bucaresti szerkesztőség és a kolozsvári magyar szerkesztőség a grafikusokkal, műszaki szerkesztőséggel együtt 43 munkatársat számláltak. Emellett a titkárság, korrektorok, közgazdász, jogtanácsosok, adminisztrátorok, szállító és kisegítő alkalmazottak még 38 munkatársat jelentettek.² A még élő egykori munkatársak teljes körű bevonását a projektbe a rendelkezésre álló viszonylag rövid idő (2014. április–november), sem a munka természete (több alkalmas beszélgetés a munkatársak-kérdezettek otthonában, munkahelyén vagy a kolozsvári Szabédi Emlékházban), sem pedig az anyagi keretek nem tették lehetővé. Annál is inkább, mivel az egykori munkatársak különböző országokban szétszórtnak élnek. Így a kolozsvári szerkesztőségben működők közül: Dávid Gyula, Egyed Péter, Bálint Lajos, Mező Piroska, Szabó Zsolt és a bucaresti szerkesztőségben dolgozó Szilágyi N. Sándor, Gabriel Gafița, H. Szabó Gyula, Szemlér Judit, Molnár Gusztáv, Kacsó Judit, Steva Lepoiev, Diatcu-Schmidt Elena, Panait Róza egykori munkatársakkal beszélgettem.

A megfogalmazott kérdéssorok különböző tematikákat érintettek, s a közlők egykori munkaköri beosztása, érdeklődése és emlékei függvényében mélyültek. A következő kérdéseket, témákat jártuk körül: kiadóhoz kerülés körülménye, feladatkör és változása, kiadó jelentősége, nemzetközi kapcsolatai, export-import tevékenysége, a kiadó szerepe a magyar és kisebb nemzetiségek anyanyelvi művelődésében (német, szerb, ukrán, jiddis, szlovák, török, ta-

* BARTHA Katalin Ágnes (1978), dr., irodalom- és színháztörténész, az EMKE–Szabédi Emlékház kutatója. E-mail: bkagnes@yahoo.com.

- 1 Jelen munka a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet Kriterion Kiadó (1970–1989) posztdoktori projektjének keretében készült tanulmányom, *Kriterion Kiadó interjúkban. Identitásmunka és hatalmi korlátozás* rövidített változata. A projekt szakmai irányítója: Lőrincz D. József. Az interjúk és a jelzett tanulmány megjelenés előtt áll.
- 2 Lásd *Editura Kriterion. Catalog '70–'79*. 1979. 309–311. Természetesen jó néhány személycseré következett be a '80-as évek során.

tár, lipován), a románra, ill. románból fordítás közvetítő szerepére, a korszak általános könyvkultúrájára, írók-olvasók szerzők kapcsolatára, az 1984-es Kiadói Főigazgatóság vizsgálóbizottságának a szerepére a kiadó történetében, a kiadó politikai stratégiáira, a könyvterjesztésre, cenzoriális beavatkozásokra, külföldre utazás lehetőségeire, Domokos Géza szerepére, a szabadidő eltöltésének módjára, társadalmi, kollegiális kapcsolatokra. A felsorolásból is látható, hogy igen sok szempontból kívántuk a kiadói életet megragadni, s a beszélgetések során, természetesen, számos egyéb téma, részproblematika is felbukkant. Az interjúprojekt az eredeti célkitűzésénél jóval tágabb időszakot ölelt fel. Az egykori munkatársak korábbi időket is felidéző emlékezete révén, a negyvenes évek nyomdai, szerkesztői állapotába (l. Bálint Lajos-interjú) és az ötvenes-hatvanas évek kiadói viszonyaiba is betekintést nyerhettünk (l. Dávid Gyula-, Kacsó Judit-interjúk).

Az eltervezetthez híven audióinterjúkat készítettem és ezeket átírtam. Az interjúk résztvevőivel létrejött kapcsolat, beszélgetés olyan egyedülálló bepillantási lehetőségre adott alkalmat, amelyben a Kriterion-korszak, az 1970 és 1989 közötti időszak kiadói élete a különböző helyzetű kérdezettek perspektívájának érvényesülése révén az eddig ismert Kriterion-történetekhez, és -leírásokhoz képest több szempontból árnyalódott, s természetesen meg is kérdőjeleződött.

Itt néhány szorosan a tárgyhoz kapcsolódó alapvető forrásról kell szólnom. Először is kiemelt fontosságú Domokos Géza memoárja,³ amely az intézményvezető rálátásával eleveníti meg a Kriterion Kiadó múltját emlékekre és dokumentumokra támaszkodva.

Jelentősek a Dávid Gyula által írott, a kiadóhoz kapcsolódó szócikkek, tanulmányok, ill. vele készített tanulmányértékű interjúk,⁴ amelyek a korabeli romániai kiadórendszer kontextusában statisztikák révén a magyar nyelvű kiadástörténetet tematizálják. A Beke György által válogatott, szerkesztett interjúkötet Domokos Gézával⁵ szintén fontos forrása a soknyelvű kiadói életnek. Emellett jó néhány a korszakkal foglalkozó részproblematicát érintő tudományos írás foglalkozik az intézménnyel.⁶

3 DOMOKOS Géza: *Igevár. Kriterion-történet tizenhat helyzetképben elmondva*. Pallas-Akadémia-Polis, Csíkszereda-Kvár, 2000 (a továbbiakban DOMOKOS: *Igevár*).

4 DÁVID Gyula: *A hetvenes évek romániai magyar könyvkultúrájáról* = Uő: *Írók, művek, műhelyek Erdélyben*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2003. 264–270, a nyolcvanas évekről Uo. 271–283. Lásd még a Dávid Gyula által írott *Kriterion Könyvkiadó* c. szócikkét és sorozatainak önálló szócikkeit a *Romániai magyar irodalmi lexikonban*: *Magyar klasszikusok* (1955/1970), *Romániai magyar írók* (1961/1970), *Forrás* (1961/1970), *Téka* (1969-től), *Horizont* (1965/1970-től), *Fehér könyvek* (1966/1970), *Biblioteca Kriterion* (1971-től), *Román költők* (1971-től), *Román írók* (1971-től), *Művészeti kismonográfiák* (1971), *Korunk könyvek* (1972-től; 1982-ben *Századunk* elnevezéssel újul meg), *Kriterion kézikönyvek* (1973-tól), *Lektúra* (1974-től), *Kriterion kiskalauz* (1978-tól). A Kriterion alapítása előtti évszámok más romániai kiadók által létrehozott sorozatainak átvételét és folytatását jelzik. (<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/>. Letöltések: 2014. november 2.)

5 *A Kriterion műhelyében. Beszélgetések Domokos Gézával a Kriterion Könyvkiadóról*. S.a.r., jegyz. DÁLNOKI SZABÓ Dénes [BEKE György]. Kossuth, Bp., 1988 (a továbbiakban BEKE: *A Kriterion műhelyében*).

6 KÁNYÁDI András: *Kriterion: The Institutionalised Ethnic Identity*. CAS Working Paper Studies. 2. 2009 (a továbbiakban KÁNYÁDI: *Kriterion*) <http://www.cas.bg/uploads/files/PLEXUS%20WPS/Andras%20Kanyadi.pdf> (Letöltés ideje: 2014. nov. 4.); EGYED Péter: *A Kriterion Könyvkiadó működése és fogyása* = Domokos: *Igevár* 214–222; EGYED Péter: *Művelődéspolitikus, országos politikus*.

Ugyanakkor a kiadó munkásságának a feltérképezéséhez elengedhetetlen forrásaink a Kriterion Kiadó éves munkatervei (*Editura Kriterion. Proiect de plan editorial 1970–1989*) és az évente megjelenő könyvek katalógusai (Catalog Kriterion 1970–1989), valamint az 1971 és 1974 között megjelenő színes kiadói negyedéves reklámkiadványok. A kutatás során Domokos Géza irattárát és a Kriterion kolozsvári szerkesztőségi irattárának számos értékes dokumentumát is átvizsgálhattam a kolozsvári Szabédi Emlékházban, és Dávid Gyulának köszönhetően Domokos Géza dossziéiba is betekintheztem.⁷ A kiadót működtető, irányító és ellenőrző felsőbb szervek irattárainak vizsgálata nem képezte a jelen kutatás részét. Ezeknek egy bizonyos része kutatható, viszont nagyobb része még mindig nem.

Nem kétséges, hogy az oral history⁸ a fókusz megváltoztatását hozza, s immár nem Domokos vagy az elérhető írott dokumentumok létrehozói pozíciójából láthatunk rá a Kriterionra, s annak vezetési, működési stratégiáira, hanem az intézményben működők látószögéből, amelyek számos ponton árnyalják, ha úgy tetszik, demokratizálják az eddig kialakult képet.

A jelen kultúratudományi stúdium a kommunista időszak kulturális életének jelenségeként szemlélt tárgy vizsgálatában a társadalomtudomány és humántudomány határterületén antropológiai, mikrotörténeti, retorikus (diskurzuselemző) és hatalomközpontú megközelítéseket kombinál. A beszélők által megalkotott kulturális közegre figyelve, a Kriterion-történetek konstitutív elemeinek kiemelésével újabb értelmezési perspektívát kíván nyújtani. Mindezt az interjúk által kibontakozó identitásmunka⁹ vonatkozásainak feltárása, ill. a hatalmi korlátozások¹⁰ kérdésköréhez építve teszi.

Székelőföld. XV(2011). 12. sz. 73–87. Jó néhány levelezéskötet, visszaemlékezés is foglalkozik a Kriterion munkásságával és annak vezetőjével. Lásd például Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Szerk. HORVÁTH Andor. Korunk–Napvilág, Kvár, 2009; KÁNTOR Lajos: *Domokos Géza kockázatai*. Polis, Kvár, 2014.

- 7 Domokos Gézának a Securitate által összeállított informatív dossziéi a CNSAS bukaresti levéltárában találhatók: Arhiva Fond Informativ. Dosar nr. 236943. Dosar CNSAS I. 203.541. A vonatkozó anyag 29 dossziéból áll, ebből az 1–4. kötetek a vele kapcsolatos informatív anyagot tartalmazzák, az 5–34. kötetek a Kriterion Könyvkiadó igazgatói irodájában, ill. Domokos Géza lakásán történt lehallgatások lejegyzett szövegei. Az anyag összefoglalóját Dávid Gyulától kaptam meg. Itt köszönöm meg a kutatás során nyújtott szíves segítségét és a tanulmányhoz fűzött hasznos észrevételeit.
- 8 Immár közhelynek számít, hogy az oral history a történeti érdeklődés horizontjának a kitágításával megváltoztatja a történelem tartalmát, s számos ponton megmutatja a hagyományos dokumentumokkal szemben ezen források jelentőségét. Paul THOMPSON: *The Voice of the Past. Oral History*. Third Edition. Oxford University, Oxford, 2000.
- 9 A mikrotörténet-írás egyik jelentős eredményeket hozó kutatási iránya a társadalmi identitások kialakításának munkája köré épít. Eszerint fel kell tárnunk a plurális és plasztikus társadalmi identitások kialakításának a munkáját, amely a versengést, szolidaritást vagy a szövetséget kifejező kapcsolatok sűrű hálóján keresztül valósul meg. Az egyes csoportok körülményeit az egyének viselkedése alapján igyekszik rekonstruálni. Jaques REVEL: *A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása*. Aetas XI(1996). 4. sz. 217–237 (a továbbiakban REVEL: *A mikroszintű vizsgálat*).
- 10 Lásd például Terence TURNER: *Anthropology and Multiculturalism: What Is Anthropology That Multiculturalists Should Be Mindful of It?* Cultural Anthropology VIII(1993). No. 4. 411–429.

1.1. Nemzetiségi politikai kontextus

A Ceaușescu-diktatúra időszakában működő nemzetiségi kiadó, a Kriterion létrejött, működése és a nyolcvanas évek közepétől szisztematikus felszámolási kísérletek közti megmaradása több szempontból is a kommunista diktatúra időszakának egyedülálló és kivételes kulturális megvalósítása, „nemzetiségi megaintézménye”¹¹ volt, amely kilenc nyelven adott ki könyveket.

A Román Kommunista Párt ideológiája által megszabott keretek felől közelítve a kutatás egyik fő kérdéséhez, ahhoz, hogy hogyan működhetett ez az intézmény egy olyan totalitarista politikai rendszerben, amelyben a nemzetiségi elnyomó, asszimilációs törekvések egyre durvábbak és a romániai nemzeti kisebbségek identitásának felszámolására („homogenizálására”) egyre nyíltabban török, akár egyértelmű válasz is adható, s a kiadó története innen olvasva szinte valószerűtlennek és hihetetlen megvalósításnak tűnik.

Az RKP ideológiája s ezen belül a kulturális ideológiája, amelyek pártkongresszusok, konferenciák és a különböző szaktalálkozók dokumentumaiban találhatók igen egyértelmű választ adnak a párt kisebbségeket érintő intencióiról. A Ceaușescu hatalomátvételét követő IX. kongresszusi alaptételek, amelyek a szocialista nemzet és a kisebbség viszonyát érintették, s főként az azt követő szakmai viták, s ezek eredményeit propagáló folyóiratok, újságok, pártkiadványok vizsgálata kimutatta, hogy az RKP már a hatvanas évek közepén, a nyilvánosan hangoztatott sztálini és lenini nemzetiségpolitika téziseivel ellentétben, világos célként fogalmazta meg az országban élő nemzetiségek („nationalitati conlocuitoare” jelentése együtt élő nemzetiségek korabeli elnevezés) rövidebb vagy hosszabb távú asszimilálását, ill. homogenizálását.¹² Ezek a törekvések a következő két évtizedben is megmaradtak eltérő hangsúllyal, hol megengedőbb, hol pedig a nyolcvanas évektől represszív beavatkozások formájában, s természetesen a Kriterion működését is erősen befolyásolták. Az RKP szándéka,¹³ kontextusa felől vizsgálva a jelenséget, igen jól megmutatkozhat az, hogy mi történik akkor, amikor a totalitarista államépítés folyamatát egy távoli következményében követjük nyomon.

1.2. A Kriterion Kiadó indulása

A kiadó létrejöttének története a kérdést érintő munkatársak elbeszéléseiben olyan külső politikai tényezőkhöz is köthető, mint a '68-as csehszlovákiai események. (Dávid, Gafița, Szilágyi N.) Ugyanúgy szóba jön az 1968. június 28-ai, Ceaușescu és a magyar értelmiségiek találkozásának az eseménye, ahol felmerült egy önálló nemzetiségi könyvkiadó létrehozásának a kérése (Dávid, H. Szabó). Az elbeszélők interpretációi szerint a 1969 végén–1970 elején létrehozott új intézmények sorának a létrehozása a magyar nemzetiségnek tett engedmény-

11 Egyed Péter szóhasználata.

12 Novák Csaba Zoltán: *Szocialista nemzet és kisebbség az RKP vezetőségének diskurzusában a ceaușescui hatalomátvétel után = Történelmünk a Kárpát-medencében (1926–1956–2006)*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Komp-Press, Kvár, 2006. 167–184 (a továbbiakban Novák: *Szocialista nemzet*).

13 A közlők szerint a Kriterion létrehozó eredeti szándék az volt, hogy egy kirakatintézményt hozzanak létre, amelynek kulturális súlya alig van, azonban a kibontakozó komplex kiadói tevékenység már messze túlmutatott az eredeti szándékon, amelyet a nyolcvanas évektől ezért korlátoznak működésében.

ként a romániai magyar értelmiségiek megnyerésére, másrészt pedig a Nyugat szemében a valóságnál kedvezőbb színben való feltüntetésére szolgáltak.¹⁴

De figyeljünk előbb az alapokiratra, amelyre a beszélgetésekben és az *Igevárban* is történik utalás, azonban eltérő dátumokkal, adatokkal. A Kriteriont az állami kiadó-hálózat 1969 végén történt újjászervezése során létesítették önálló nemzetiségi kiadóként. Az 1969. december 8-i dátummal az Ilie Verdeț minisztertanács elnöke által szignált 2215. számú minisztertanácsi határozat a december 9-i, 139-es számú *Hivatalos közlönyben* jelent meg.¹⁵

A közlöny a Kriterion Kiadó létrejöttét és feladatkörét a következőképpen fogalmazta meg: „*Editura „Criterion”, cu sediul în municipiul București, care va avea ca obiect de activitate editarea de lucrări al autorilor din rîndul naționalităților conlocuitoare în domeniul literaturii beletristice contemporane și clasice originale, traduceri din alte limbi, inclusiv din și în limba română, precum și lucrări de cultură generală, știință, tehnică și artă.*”

A *Hivatalos Közlönyben* megjelent Criterion írásmódja a névadó Domokos Géza szándéka ellenére jelent meg c betűvel.¹⁶ Ógörögből származó neve, jelentésének megfelelően, minőségi igényt fejez ki.

A minisztertanácsi határozat tartalmazta a Centrula Cărtii kiadói főhatóság létrejöttének és feladatkörének leírását is, amely az egykori Centrula Editurilor și Difuzării Cărtii nevezetű intézmény átalakítása révén jött létre a művelődési minisztériumnak (ekkor: Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă) alárendelve. A Litera Kiadóval (amely a többi kiadói profilba be nem férő, a törvényekkel nem ellenkező tartalmú és a szerzők által finanszírozott kiadványokat adott ki) együtt 16 kiadó létrejöttéről rendelkezett. A Litera egyben a kiadók gazdasági adminisztrálását is végezte, a kiadók bevételeinek és kiadásainak tervgazdasági tevékenységét is intézte, ezért a szolgáltatásért a kiadóktól százalékos számítottak fel. Emellett a központi irányítású napilapok (*Scinteia, România Liberă, Scinteia Tineretului, Munca, Előre, Neuer Weg*) is folytathattak szépirodalmi és aktuális társadalompolitikai tárgyú kiadótevékenysé-

14 Lásd még *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák. II. (Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989)*. Szerk. VINCZE Gábor. Pro-Print, Csíkszereda, 2003. 295–299; Andreea ANDREESCU–Lucian NASTASĂ–Andreea VARGA: *Minorități etnoculturale, mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Centrul de resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj, 2003. 911–916, 923–926; BÁNYAI Éva: *Sikertörténet kudarccal. Bukaresti életutak*. Komp-Press, Kvár, 2006. 5–21. Ugyanakkor egy önálló nemzetiségi kiadó terve már 1956-ban létezett. 1963-ban is több értelmiségtől is kértek ilyen tervet (BEKE: *A Kriterion műhelyében* 193; *Az őszinteség két napja: 1956. szeptember 29–30: erdélyi Magyar értelmiségiek 1956 őszén*. S. a. r., jegyz., bev. BENKŐ Levente. Polis, Kvár, 2007). Lásd még BODOR Pál: *Propunere cu privire la reorganizarea sectorului Naționalități conlocuitoare (edituri)*. 15 f. gépirat. 1968. Szabédi Emlékház, Domokos Géza-hagyaték, LXV. 73/4 (a továbbiakban Domokos-hagyaték); Uő: *Propuneri cu privire la organizarea unei edituri complexe a naționalităților conlocuitoare*. [Domokos Géza megjegyzéseivel]. 9 f. Gépirat [1969]. Domokos-hagyaték, LXV. 73/3.

15 Hotărîri al Consiliului de Miniștri. Hotărîre privind unele măsuri de îmbunătățire a activității editoriale. In *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România*, Parte I. Nr. 139, decembrie 9, 1969.

16 A *Kalandos keresztelő* c. fejezet jól jelzi azt a minden lehetőséget megmozgató taktikai eljárást, korabeli politikai játszmát, amellyel Domokos elérte, hogy hivatalosan Kriterion legyen az intézmény neve. Domokos: *Igevár* 9–13.

get a szerkesztőségük körében. Az írószövetség kérésére 17.-nek Írószövetségi Kiadót is létrehoztak.

Ebben az új kiadói rendszerben a határozat szerint több kiadónak is volt mandátuma arra, hogy kisebbségi nyelveken adjon ki könyveket: a Kriterionon kívül: Albatros, Akadémiai,¹⁷ Creangă, Dacia, Meridiane, Mezőgazdasági és Erdészeti, Mihai Eminescu, Műszaki, Politikai, Tudományos Enciklopédia Kiadó. Mindezek azonban a kolozsvári Dacia Kiadó kivételével (amelynek szintén erőteljesen megcsappant a magyar és német nyelvű kiadói tevékenysége) fokozatosan megszüntették a kisebbségek nyelvén megjelenő kiadói tevékenységüket. A kiadói rendszer átalakítása a munkatársak átrendeződését is magával hozta. Egyes korábbi kiadóktól a Kriterionhoz mentek át az emberek. Például az egykori Irodalmi Kiadótól több magyar (Bodor Pál, Botár Emma, Kacsó Judit), német és szerb szerkesztő érkezik. Ugyanígy a kiadás előtt álló műveket is a kiadók megegyezése alapján osztották fel.¹⁸ Ez az átrendeződés is a Kriterion súlyát növelte a többi kiadó kisebbségi könyvkiadási politikájával szemben, amelyek többnyire csak a deklaráció szintjén érvényesültek.¹⁹

A kérdést statisztikai szempontból vizsgáló tanulmányok, vitaindítók és kimutatások²⁰ jól mutatják ezt a tendenciát, és ugyanúgy az egykori Kriterion-munkatársak (főként Dávid Gyula és H. Szabó Gyula) elbeszélései is kitérnek erre a kérdésre. Narrációjuk magyarázó elve azonos, ezen kiadók vezetői nem támogatták a kisebbségek nyelvén megjelenő kiadványokat, s fokozatosan visszaszorították, elsorvasztották tevékenységüket.

Az 1969 végi új intézményi keret voltaképpen kreatív kiadói tevékenységet hívott létre egy új kulturális politika érvényesítéseként, melyeknek garanciái a munkatársak és a kiadó vezetői voltak

2. SOKNYELVŰ KIADÓ ÉS IDENTITÁSFORMÁLÁS

A Kriterion Magyarország határain kívül működő legnagyobb, hatásában és kiadói volumene tekintetében is legnagyobb magyar nyelvű könyvkiadói vállalkozás volt. Ezért is elsősorban magyar nyelvű kiadóként tartják számon sokan. De a német nyelvterületeken kívül működő legjelentősebb német nyelvű könyvkiadó is volt egyben, s az igazgató munkatársaival olyan műhelyt teremtett, amelyben rendszeresen születtek meg magyar, német, szerb, jiddis, szlo-

17 Az Akadémiai Kiadó csak egy darabig és kényszeredetten vállalta a magyar nyelvű tudományos művek kiadását.

18 A megjelenés előtt álló magyar művek kiadónkénti megoszlásáról. BARTHA Katalin Ágnes: *A Kriterion indulása levelekben* (I). Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények LVI(2012). 2. sz. 153–162.

19 Lásd BODOR Pál *vitaindító levele Domokos Gézához*. 1979. nov. 4. 17 f. gépírat. Domokos-hagyaték XIII, 170/62. A vitaindító szöveg a magyar nyelvű kiadói tevékenységet vizsgálja az állami kiadói tevékenység kontextusában a hatvanas évek közepétől 1979-ig. Vizsgálja egyes kiadók szerinti és globális alakulásukat a román könyvhez viszonyítva cím és példányszám alapján. Gazdasági tényezőket is szemügyre vesz, s az egy főre eső könyvszámot is összehasonlítja magyar és román szempontból (A továbbiakban BODOR: *vitaindító levele*).

20 *Off-deffenzív statisztika 1969–1984* (Belső anyag az 1984-es főigazgatósági kivizsgálás vádjainak elhárítására.) számozatlan gépírat, Dávid Gyula birtokában; BODOR: *vitaindító levele*.

vák, ukrán, török, tatár, lipován művek, és ahol felerősödött a nyelvek között a műfordítói kölcsönösség,²¹ a Biblioteca Kriterion c. sorozatban román fordításban a nemzetiségi irodalmak legjava termését is közvetíti a román olvasók felé. A sorozat Domokos Géza gondozásában jelent meg, s 151, a romániai nemzeti kisebbségek nyelvein született mű jelent meg románul.²²

Az interjúk narratívái a többségi asszimilációs politikának az olykor burkoltabb, máskor nyílt meglétét egyértelműen alátámasztják. A korabeli értelmiségi konszenzusban is ez a nacionalista és asszimiláló politika nem csak a magyar nemzetiséget érintette, hanem az országban élő minden más nemzetiségre, kisebbségre vonatkozott. 1965–66-os párt dokumentumok előbb a kisebb és kevesebb hagyománnyal rendelkező nemzetiségek asszimilálását, s idővel a nagyobb a magyar és német kisebbséget is előíranyozták.²³

A kolozsvári szerkesztőség vezetője Dávid Gyula és a kiadó kisebb nemzetiségek könyveiért felelős szerkesztője, Diatcu-Schmidt Elena, elmondása szerint a kiadó vezetője, Domokos Géza a nyelvi paletta fokozatos bővítése miatt az irányító szervek haragját vonta magára, de ugyanakkor a kisebb nemzetiségek háláját is a felkarolásért.

Ezért a célért Diatcu-Schmidt szerint komoly kampányt folytatott Domokossal (lásd az interjút).

A kisebb nemzetiségek könyveiért vívott harcban Domokos mellett Hedwiga Hauser német nemzetiségű igazgató központi bizottsági rendes tagsága is sokat nyom a latban például, amikor például 1982-ben a tulceai pártpropaganda-titkár nem akarja engedélyezni a lipován népköltészeti kötet bemutatását. Ezekért a könyvekért ugyanolyan elszánt harc folyt, akár a magyar vagy német könyvekért. A kiadó legnagyobb érdemeként tartja számon Diatcu-Schmidt ezeknek a kisebb romániai nemzetiségeknek a felkarolását:

Itt elengedhetetlen néhány számadat közlése a tárgyalt periódusról. Egy 1990. tavaszi dokumentum a következő könyvterméssel számol: nyelv, műcím és példányszám tekintetében: magyar: 1987 cím, 22 987 273 példány, német: 623 cím, 1 866 258 példány, román: 151 cím, 1 112 981 példány, szerb: 206 cím, 103 838 példány, ukrán 154 cím, 66 807 példány, jiddis 53 cím, 19 050 példány, szlovák 27 cím, 27 510 példány, török–tatár 7, 12 745 példány, orosz–lipován 3 cím, 4100 példány.²⁴

Ezek a számok érzékeltetik a megoszlások arányát. Azonban igen fontos volt a kiadói elképzelésben, hogy az egyik nyelvű kiadvány nem a másik nyelv kiadói termése ellenében működött, hanem ezek egymást mintegy erősítették:

21 Az induláskor először magyar, német, szerb–horvát, ukrán és jiddis, majd 1978-tól szlovák és orosz, 1980-tól tatár, 1981-től török nyelven jelentet meg szépirodalmi, társadalom- és természettudományi és művészettörténeti műveket.

22 A német és a magyar kisebbségi szerzők mellett szerb, szlovák, ukrán költészetantológiai is megjelentek románul.

23 NOVÁK: *Szocialista nemzet* 167–184.

24 DOMOKOS: *Igevár* 24.

2.1. Domokos Géza szerepei

A különböző munkatársak elbeszélései külön-külön vizsgálatra érdemlő módon teremtik, mutatják meg szövegük autoritását. Így az interjúkban jól körülhatárolódnak az egyéni szerkesztői műhelyek a kiadó céljaival különféle módon azonosuló munkatársi attitűdök.²⁵

Hogy hogyan formálódtak, konstruálódtak Domokos Géza társadalmi identitásai, az elbeszélők narrációiban az interjúk számos pontján feltárhatók. Intézményvezetői státusából adódóan a Kritérion tevékenységének minden területén szóba kerül ezekhez a különféle kiadói tevékenységekhez való viszonya a tervek írásától a könyvek promóciós tevékenységéig, a gazdasági vonatkozásoktól a nemzetközi kapcsolatokig és a tiltáspolitikáig, ill. cenzúra valamennyi megnyilvánulásáig.

Azt, hogy Domokos Géza egyéni, kollektív és professzionális identitásainak találkozásai révén milyen össze nem egyeztethető kombinációk jöttek létre Domokos társadalmi identitásában, Kányádi András vizsgálta. Véleménye szerint a pártember státusa és felvállalt szerepeinek (a magyarok védője, pártideológiával ellentétes viselkedés és cselekedet), játszott szerepeinek összeegyeztethetlensége miatt figyel fel rá a Securitate.²⁶ Szerinte 1969-ben professziója (kiadói múltja), nemzetiségi hovatartozása, (kisebbségi mivolta) és főként állami szempontból megbízhatósága tette alkalmassá és elfogadottá kinevezését.²⁷

S bár a képlet, hogy a megfelelő ember került a megfelelő pozícióba, igaz, Bálint Lajos elmondása szerint a korabeli kádermozgatás szokásos eljárásával szemben történt, hogy a kiadó élére egy olyan ember került, akinek a szakmában tapasztalata (1961–1965 között a bukaresti Irodalmi Kiadó nemzetiségi részlegének főszerkesztője) volt, és értett is hozzá.

A Kritérion létrejöttét, amint láthattuk az alapítóhatározatból, a többségi fél politikai, gazdasági és társadalmi hatalma legitimizálta. Max Weber állítja, hogy az uralom nem más, mint a működő hatalom intézményes gépezete.²⁸ Hangsúlyosan tevődik fel tehát a kérdés, hogy kik működtetik az irányító apparátust, és ebben milyen szerepe van a Kritérionnak és az intézmény vezetőjének, Domokos Gézának? Tudjuk, hogy kinevezés alapján, szigorú hierarchiába rendelve jutott a számára kijelölt pozícióba.

1969. december 18-án kelt kinevezése szerint az *Előre* főszerkesztője transzferrel kerül át a Kritérion Kiadó (ekkor még Criterion) igazgatói posztjára 1969. december 16-tól. A kinevezés rendelkezik arról, hogy mind a CSCA (Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă) művelődési minisztériumtól kapott tanácsosi tevékenységéért (a Minisztérium Végrehajtó Bürojának a tagjaként) való juttatást, mind pedig igazgatói fizetését megkapja. Az 1970. au-

25 Az egyéni szerkesztői műhelyekről lásd a megjelenő kötetben. A megszólítottak mellett a kiadónak volt néhány nagyon fontos munkatársa, aki ma már nem él, vagy akikkel betegségük miatt vagy más okból nem sikerült beszélni, de akikről a megkérdezettek sok fontos információt közöltek.

26 Kányádi az akkor még nem kutatható megfigyelési dossziéinak hiányában főként a Romániai Írószövetségben és az író-, művész társadalomban folytatott megfigyelésekre koncentráló Aioanei Constantin, Chirciu Vergil, Pelin Mihai szerk.: *Cartea Albă a Securității: istorii literare și artistice: 1969–1989* (București, Editura Presa Românească, 1996) c. könyv Domokosra vonatkozó jelentéseire hagyatkozik. Eddigi adataink szerint 1975-ben indítanak megfigyelési dossziét Domokos Géza ellen.

27 KÁNYÁDI: *Kritérion*.

28 MAX WEBER: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Eds. Guenther ROTH–Claus WITTICH. University of California, Berkley, Los Angeles, London, 1978. 941–951.

gusztus 3-án kelt minisztériumi személyzeti osztálytól jött leirat szerint július 30-ig tanácsosként 5500 lej fizetése volt havonként. Az 1970. július 30-i minisztériumi személyzeti osztálytól kapott leirat szerint igazgatói fizetése augusztus 1-től fogva 3800 lej lesz, amelyhez 600 lej vezetői pótlék jár.²⁹ Domokos piaci szereplőként való leírása szempontjából igen lényeges az is, amit elmondanak munkatársai (Szilágyi N., H. Szabó), hogy a hozzá hasonló beosztásúakhoz képest kevesebb volt a fizetése, és még autója sem volt, s ugyanúgy a villamoson járt, mint a munkatársak. Amikor meg nagyobb fizetéssel el akarják távolítani a Kritériontól, akkor sem a nagyobb fizetés határozza meg döntéseit.³⁰

Tehát látható, hogy az induláskor kiadói igazgatóként jelentősen kevesebb fizetést kapott, mint korábban. Ennek vállalása gazdasági szempontból nem volt előnyös a számára, mégis a tett lehetőségének a felismerése az új intézményben döntőbb tényező volt. Az *Igevárban* leírja kezdeti habozását az új funkciót illetően, azonban ennek gazdasági vonatkozását nem említi.³¹ S bár egyéni írói tervei is voltak, ezt is feladta. Igazgatóként bizonyos posztokra jelölési joggal bírt, s az elbeszélők szerint többnyire ő dönthetett, hogy ki kerül a kiadóba.

Hivatalviselése milyen, a státussal járó erkölcsi kötelezettségekkel járt?

Publikus és felvállalt szerepeinek értékelésében az elbeszélők pozíciói kivétel nélkül meg egyeznek. Tehát pozícióját, RKP Központi bizottsági póttagságát, időszakos írószövetségi funkcióit és kiterjedt bukaresti kapcsolathálóját (főként román írók körében) felhasználva éri el a nemzetiségi könyvkultúrák gazdagítását. A közösségi tett lehetőségének a felvállalását műveltsége, karizmája, kiváló vitatkozó és érvelő képessége, a korabeli retorika rendkívülien inventív használata, kultúrpolitikus vénája, a Kritérion-szerzők és nem utolsósorban kiváló munkatársi gárdája, jó tanácsadói köre tette lehetővé.

Az egykori munkatársak elbeszéléseiben viszont igen lényeges Domokos Géza és a Kritérion azonosságának a kitétele, tehát az, ahogyan az elbeszélők a Kritérion és Domokos Géza közé kivétel nélkül egyenlőséget tesznek. Szemlér Judit szerint teljesen azonosul a Kritérionnal s ennek céljaival. Mező Piroska szerint: „*Ha ő nincs, nem ez a Kiadó lesz*”.

De természetesen nemcsak ezt állítják az elbeszélők. Tényleges hatalmának megítéléséről két ellentétes, de lényegében egymást kiegészítő, mert más-más szempontból megfogalmazott vélemény szeretnék kiemelni.

Szilágyi N. Sándor szerint Domokos Gézának KB-póttagként nem volt tényleges politikai hatalma, mivel nem voltak tagjai a döntéshozó testületnek. S ha a rengeteg ügyintézésben sok mindent elért is, bukaresti lakást szerezni munkatársai számára nem állt módjában (nem úgy *A Hét* szerkesztője, Huszár Sándor).

Egyed Péter pártfunkciójáról és nemzetiségi kultúrpolitikus szerepeiről így beszél: „*Igen magas pártfunkciókat töltött be, amelyek sok esetben csak névlegések voltak. De központi bizottsági póttagnak lenni azért egy kellő súlyt képviselt. KB-póttagként kiadóvezetőnek lenni egészen más volt, mint egyszerű kiadóvezetőnek lenni aztán. Természetesen a RKP irányvételével Domokos Géza minden illúzióját feladta annak tekintetében, hogy ez a kommunizmus valamit képviselhetne*

29 Domokos Géza kinevezése a Kritérion igazgatójának és kapcsolódó két levél. 1969, 1970. Domokos-hagyaték, LXIII, 543 (2/3.) 4 f. gépirat.

30 Lásd még SZILÁGYI N. Sándor: *Amivel tartozunk Domokos Gézának = Miegymás*. Kalota, Kvár, 2003. 283–286.

31 DOMOKOS: *Igevár* 9–10.

az őseredeti eszmei kommunizmusához képest. Akkor ő kimondottan és kizárólag nemzetiségi kultúrpolitikus lett.”

Egyed az író-olvasó találkozók pótlólagos szerepéről beszélve Domokos nemzetiségi politikussá válásának egyik igen jelentőségteljes mozzanatát eleveníti fel. A magyar olvasóközönség képviselőjének tekinti, s ezt a tiszteletadás szimbolikus tettével is jelzi: „[az író-olvasó találkozónak] *A vége természetesen átalakult a helység panaszává, ahol Domokos Gézát mint nemzetiségi lídert megkeresték az emberek a különböző jellegű panaszaikkal, s ennek volt az eredménye az, hogy tulajdonképpen a körülmények is csináltak Domokos Gézából egy olyan nemzetiségi politikust és vezetőt, amit csak a RKP nem akart. Ennek látható jele is volt. Domokos Gézát annyira tisztelték a Székelyföldön, hogy a gyergyószentmiklósi bútorgyár faragott neki egy trónt (’86 körül), amit elvitték neki Bukarestbe, s akkor Domokos Géza széke ez a trónszerű képződmény volt, amiben ő ült*”.³²

3. HATALMI KORLÁTOZÁSOK

Ha azt vizsgáljuk, hogy miként működik a hatalom a kisebbségi kultúrában, ebben a mega kisebbségi intézményben, akkor arra kell figyelnünk, hogy a hatalmi struktúra milyen nyelvi, érzelmi vagy viselkedésszerű lehetőségeket zár ki, s milyeneket részesít előnyben, s ezt hogyan teszi. Nem kétséges, hogy Ceaușescu uralma a kiépített hatalmi struktúrák, intézmények s ezek adminisztrációja révén működött. Az uralkodó RKP-ideológiai irányzabások minden társadalmi cselekvésben és megnyilvánulásban meghatározóak voltak, de ugyanúgy a gazdasági struktúrákban is meghatározó szerepük volt. (Esetünkben a Kiadói Főigazgatóságnak, a Szocialista Nevelés és Művelődési Tanács, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Sajtó és Propaganda Osztálya, s a megyék első titkárainak felettes intézményi hálójára nézve.)

A totalitarista hatalmi megnyilvánulások, a RKP ideológiai normáinak és a Kriterion-munkaközösség saját normáinak találkozási-ütközési felületeit kívánom a továbbiakban azonosítani az interjúk elbeszéléseiben a könyvek világát, a kommunikációs módot érintően.³³ Ezek az elkülönített területek több ponton is érintkeznek.

Először is azt nézzük meg, hogy hogyan ellenőrzi a hatalom a munkatársak (elbeszélők és cselekvők is egyben) számára a kiadandó munkák nyelvi és tartalmi világát.

3.1. Könyvek világa

A kiadói munka a kiadói tervekkel indult, melyeket engedélyeztetni kellett. A nyolcvanas évektől nem volt arra mód, hogy az engedélyezett terven módosítani lehessen. A közlők szerint a kiadó kulturális politikája (amennyiben ez nem elvitatható) a tervekben érvényesült. Ez a potenciális szerzőkkel és szerkesztőkkel való konzultálás, közös tervezés, és külső tanácsosok bevonása révén alakult ki. A restriktív politikával egy önálló kulturális politika nézett szembe.

32 Diatcu-Schmidt Elena szerint igazgatói szobájában volt ez a trónszerű képződmény, de Domokos nem abban ült (2014. december 5-i szóbeli közlés).

33 A Kriterion-közösség ilyen szempontból történő vizsgálata szintén elengedhetetlen.

Az engedélyezett kiadói tervekben bemutatott, leírt ismertetőik igen sajátos nyelvet használtak. Ezek az ismertető írások, megfogalmazások a korszakban működő kommunikatív funkcióról szólnak, ahol a könyvben megjelenített világ, és a pártideológia által előírt elvárás ütközésében értelmezhető.

Itt természetesen a cenzúra működéséről kell szólni. A cenzúra pedig a maga során a politikai érdek szolgálatába állított ideológiához kell, hogy igazodjon. A jelenség vizsgálója pedig több ponton is nehézségbe ütközik.³⁴ Nemcsak azért, mert működésének mechanizmusa is „titkosnak” minősül, hanem azért is, mert a Kriterion-korszakban a cenzúrahivatal is folyton a változóban volt.³⁵ Ün. „megszüntetésének” látványos bejelentése 1977-ben egy sor megelőző akcióban is kitapintható. A pártvezetés egy újfajta feladatra készíti fel: az intézmények „belső” irányítására, a párt által kijelölt feladatok – idővel – egyre kíméletlenebb végrehajtására. A cenzúra megszüntetése utáni időszakra vonatkozó elbeszélések ezért is rendkívülien felértékelődnek, mert a pártirányítás sokkal átfogóbb és rafináltabb módon működik, s a részletek feltárásához pedig már olyan belső források (az egyes magyar intézményekre vonatkozó megfigyelési dossziék és a Művelődési és Szocialista Nevelési Tanács belső irányítási anyaga) megnyílása szükséges, amelyek egyelőre nem hozzáférhetők. Ebben az időszakban ugyanis papírra rögzített utasítás helyett egyre több a telefonos és szóbeli bizalmas utasítás, amelyet az intézmény vezetőjének adnak át.

H. Szabó Gyula és Diatcu-Schmidt Elena cenzúrával kapcsolatos élményei és elmondásai kiemelt fontosságúak erre az időszakra nézve. A cenzúra megszüntetése utáni könyvkiadásról³⁶ H. Szabó így beszél: *„Ezek azok az évek, amikor tényleg nem volt cenzúra. Senki nem is hiszi, ne is higgye el, hogy ’77-ben Ceaușescu felszámolta a cenzúrát, mert volt utólagos cenzúra. De hát az, egy kicsit más. Ha valaki valamit vállal, akkor azt vállalta. Nyilvánvalóan ezekben 78, 79, 80-as években, híruk volt, hogy kétségbeesetten keresték a támaszt a kiadó igazgatók, hogy valaki olvassa már el, üssön rá egy pecsétet, mert ők nem merték vállalni. Domokos nem. Eldöntötte magában, hogy bizonyos érzékenységek, meg ez, meg az. Nem azt jelentette, hogy nem figyeltek, nem voltak óvatosak, mert azért tudták, hogyha utólag egy könyvet bezúznak, akkor abból baj lesz. Tulajdonképpen mentek a fal felé jócskán közel. [...] Ezért, ha a román könyveket nézi valaki globálisan, nem nagy differencia. Ha viszont a Kriterion-könyveket valaki figyelmesebben megnézi, a ’78–’82 közötti éveket, messze látszik rajta, hogy itt valami történt. Egyrészt számban is több, s tervezésbe se szóltak még bele. Akkor tulajdonképpen a Minisztérium gyakorolta fölöttünk, persze, az ellenőrzést.”*

34 Jó példa erre Győrffy könyve, jelesen a Kriterionra vonatkozó fejezete. GYÖRFFY GÁRBOR: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában. A romániai magyar nyilvánosság korlátozása a kommunista diktatúra időszakában*. Komp-Press, Kvár, 2009. 172–182.

35 A korszak cenzúraműködéséről általában lásd LILIANA COROBCA: *Desființarea cenzurii comuniste românești (D.G.P.T.) în anul 1977 = Sfârșitul regimurilor comuniste. Cauze, desfășurare și consecințe*. Ed. Cosmin BUDEANCĂ–Florentin OLTEAN. Argonaut, Cluj-Napoca, 2011. 227–240; Kiss Ágnes: *Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrárendszerben*. Magyar Kisebbség 17(2014). 1–2. sz. 185–221.

36 A folyóiratokat illetően lásd GÁLL ERNŐ: *Napló 1977–1990*. I. S.a.r. GÁLL ÉVA–DÁVID Gyula. Polis, Kvár, 2003. 9–39; GÁLL ERNŐ: *Megszűnt a cenzúra. Feljegyzések a hetvenes évek végéről*. Korunk IV(1993). 1. sz. 111–116.

De ugyanúgy a személyes levelezéseknek is fontos forrásértéke van a cenzúra működését illetően, amelyre számos példát lehetne kiemelni.

A tiltásoknak is vannak fokozatai, van, ami visszavonatik, s van, ami bezúgattatik. Nem jelenhet meg a disszidált írók neve, műve, de még a legálisan kitelepedetteké sem. A 80-as évek közepétől már az el nem ment megbélyegzettekéről is volt egy tiltólista. Bizonyos szerzőkről nem szabad semmi jót írni (Molnár H. Lajos), másokról (Kós Károly) meg egyenesen hallgatni kell. A letiltott könyvek közt is vannak fokozatok. Van, amit könyvtárai forgalomból és könyvtárakból³⁷ is visszavonnak, ill. titkosítanak, másokat pedig különböző indoklással kemény bíráló alá kell vonni.³⁸ Az irányító intézkedések között *képi tiltás is szerepel*. Elmarad a Forrás sorozatokról a szerzők portréja, a címekben személynevek sem szerepelhetnek. A Kriteriont érintő ilyen megszorítás Dávid Gyula 1984. febr. 17-i levelében olvasható: „*Különben az Új Élet legújabb számában megjelent a kolozsvári szerkesztőségéről egy riport; a hozzá készült képeket az összes alanyokról Koppándi [Sándor] személyesen vettette ki, úgyhogy test szerint nem örökítődtünk meg a halhatatlanságnak*”.³⁹ Ha írnak műveikről, nem jelenhet meg a kiadó neve. Bizonyos szavak le nem írhatók a nyolcvanas években: 1983-ban a kéziratokból kihúzzák az *anyanyelv* szót.⁴⁰ Az *esszé*t sem lehet leírni már,⁴¹ a *csángót* sem,⁴² s az *utódállapot* sem (Dávid Gyula). Magyar helységneveket sem a nyolcvanas évek utolsó harmadában.⁴³

Miközben bizonyos tabutémákat, nem használható szavakat ismerni lehetett, számos alkalommal a cenzúra kiszámíthatatlansága volt ennek a tiltáspolitikának a legjellemzőbb tulajdonsága, amint azt Szilágyi N. Sándor: Nagy Miklós *Pillantás a világ mezőgazdaságára* c. könyv példáján bizonyítja.

Ebben a cenzurális tevékenységben az elbeszélők külön hangsúlyozzák az öntevékeny feljelentők szerepét. Ezért is van fontos műhelyjellege a megoldáskeresésnek, a beadványgyártásnak.

3.2. Működő kommunikációs mód és a könyvek világa

A cenzúrával való viaskodásnak és ennek sikerre vitelében a felépített érvrendszernek volt jelentősége. A hivatalos diskurzus, a jó érvelőképeség ismerete s annak megfelelő használata a kiadó működésének egyik fontos kulcsa volt. Ez a felsőbb szervekkel való tárgyalásban el-

37 Könyvtárakra vonatkozóan lásd Ionuț Virgil COSTEA–KIRÁLY István–DORU RADOSAV: *Fond secret, Fond „S” special: Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România: studiu de caz : Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*. Dacia, Cluj-Napoca, 1996.

38 Molnár H. Lajos: *Falra hányt esztendő*, Méhes György: *Bizalmas jelentés egy fiatalemberről*, Beke György: *Boltívek teherbírása*, Huszár Sándor, Sütő István, *Echinox antológia*, Kovács András Ferenc Forrás-kötete, Bíró László Forrás-kötete. Lásd Nagy Pál Domokos Gézához 1984. jan. DOMOKOS: *Igevár* 129–130. Lásd még Domokos Géza levele Nagy Pálhoz. 1984, jan. 30. Domokos-hagyaték, III. 69.11. Dávid Gyula levele Domokos Gézához, 1984, febr. 17. Uo. XVII. 217.51

39 DOMOKOS: *Igevár* 131.

40 Uo. 45.

41 Domokos Éva 1983. júl. 12-i feljegyzése. DOMOKOS Éva: *Napló (halálában)*. 1983–1984. Ms. Számozatlan, Domokos-hagyaték, XIII. 170.63 (a továbbiakban DOMOKOS: *Napló*).

42 Beke György levele Domokos Gézához. 1983. júl. 15. Domokos-hagyaték, Levéltár LXXVI.

43 Lásd SZILÁGYI N. Sándor: *Către Comitetul Central al PCR, Tovarășului secretar Constantin Olteanu*. 1988. nov. 14. regisztrált beadvány. [Beadvány az 1988 áprilisától gyakorlatba ültetett helységnevek román használatának problémáit illetően] 5 f. gépirat. Uo. LXIII. 3./49.1.

engedhetetlen volt, tehát mind a cenzúrával való tárgyalás, mind pedig a levél- és beadványgyártás esetén.

A megjelenítendő világ tekintetében az előirányzott ideológiai elvárások a különböző intézményeken, szakmai vitákon s azok dokumentumain finomodtak. Jól érzékelteti ezt a könyveket érintő problematikát Egedy Péter:

„Volt egy olyan felület, talán a legfontosabb, ahol végül megjelentek akár le nem írt, csak konszenzuálisan szóban létező elvárások. Az irodalommal kapcsolatban egyértelmű volt egy ideig, hogy az irodalmi ábrázolás közép-pontjában főleg a munkásosztály és a dolgozó parasztság harcát kell ábrázolni a szocializmus felépítésében. Ez még a régebbi ideológiai állapotot tükröző megállapítás. Amit aztán felváltott a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom eszménye. Tehát azokat a társadalmi jelenségeket kellett volna prózában vagy ódában megjelentetni, amelyek a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítésének az irányában mutatnak. Ezek milyenek lehetnek: bányászok, nehézipari dolgozók áldozatos, de kreatív munkája, amellet a négygyermekes családoknak az élete. Valami totálisan megfoghatatlan és neveltséges utópia. [...] Rájöttek, hogy teljesen ellenirányban kezd valami működni, és elindult az elszámoltatás. Új direktívára volt szükség, és a végső ilyen ideológéma, amit bedobtak az irodalmi köztudatban, az a *funcionarul de partid*, a pártfunkcionárius jeleníti meg a sokoldalúan fejlett szocialista embernek az előképét. Tehát a pártfunkcionárius harcát kellett volna ábrázolni különböző helyzetekben és körülmények között, vagy ódákat írni a pártfunkcionáriusnak. Egyáltalán nem működött.”

A Bodor Pál (a kiadó első főszerkesztője, a Kriteriont megelőzően az Irodalmi Kiadó nemzetiségi osztályának a vezetője) és Domokos Géza koncepciójában egy olyan komplex kiadói tevékenység állott, amely a szellemi élet minden aspektusát lefedi. Így a tematikailag kiterjedélyesedett kiadói tervekben a már az Irodalmi Kiadótól örökölt sorozatok (*Horizont*, *Magyar klasszikusok*, *Romániai magyar írók*, *Téka*) továbbiakkal bővültek. A „tudományos-műszaki forradalom” új elvárásaihoz igazítva, a kiadó a korszerű természettudományi informálást is feladatai közé iktatta. E céllal indult mindenekelőtt a *Korunk könyvek* sorozat 1972-ben s az ifjúság érdeklődésére is építő *Kriterion kiskalauz* 1978-ban, hasznos segédeszköznek bizonyultak a *Kriterion kézikönyvek* kötetei, amelyekben 1972-től egy- és többnyelvű kiadványok, kislexikonok is láttak napvilágot, bevonva számos kutatót és szakembert a magyar nyelvű tudományos közlés és tudományművelés feladat körébe. 1974-től új világirodalmi sorozat indul, a *Lektúra*, s kezdettől fogva ott szerepelnek a tervekben az ifjúsági és gyermekkönyvek. A társadalomtudományok terén hiányzó romániai magyar szakfolyóiratok pótlására s egy fiatal kutatónemzedék kinevelésének szándékával több területen kollektív tanulmánykötetek jelentek meg, amelyek a jelentkező szerzők sokasága révén egyik-másik területen egész sorozattá formálódtak. Ilyenek a *Népismereti dolgozatok* (1976, 1978, 1980, 1981, 1983), *Zenatudományi írások* (1977, 1980, 1983). *Változó valóság* (szociográfiai tanulmányok, 1978, 1984), *Művelődéstörténeti tanulmányok* (1979, 1980) *Nyelvészeti tanulmányok* (1980, 1983), *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* (1981, 1984), *Képzőművészeti írások* (1984). Ezek folytatását a

80-as évek derekától a kiadói munkát ellenőrző pártszervek letiltották.⁴⁴ A klasszikus és kortárs román irodalom közvetítését *A Román írók* és *Román költők* sorozata adta. Mindezeket a minisztertanácsi határozat által előírt törvényes keret szabályozta

Pont ennek a tematikai kiszélesedésnek, főként a hagyományok és az önismereti jellegű kiadványok, a néprajz, művelődéstörténet megjelenésének szabtak gátat, amit voltaképpen a törvényes keret tett lehetővé (l. a minisztertanácsi határozatot).

A tervekben a nyolcvanas évektől s főként '84 után nemcsak kihúznak, hanem bele is írnak, vagyis kötelezővé teszik bizonyos kiadványok kiadását, az „omagiukat”, hurrá riport-köteteket, amelyeket az elbeszélők egymás között *Dulea sorozatnak* hívnak és közutálattal tekintenek rájuk. Ezeket a munkákat legtöbbször kiadják külső szerkesztőknek.

A vég vizionálása több munkatársnál is előfordul már a nyolcvanas évek közepétől: „*Tehát az egész tendenciája abba az irányba ment, hogy átalakítani most már expressis verbis egy Ceaușescu-vonalú propaganda kiadvóvá. '89-ben ennek lett vége szerencsére.*” (Dávid Gyula)

Az intézmény könyvterjesztői stratégiába a hagyományos író-olvasó találkozó, reklám-szövegek és a román tévé magyar adásának a médiumát is felhasználta a hetvenes években. A könyvbemutatók eseményjellege miatt a nyolcvanas években ezek megszervezését is ellehetetlenítették a különböző megyei pártszervek, s már 74-től nem jelenhettek meg a színes kiadói teljesítményt az olvasók felé jelző reklámkiadványok sem. A tévés tudósítás pedig még nagyobb tiltás alá rendelődött.

3.2.1. Nemzetközi láthatóság

A kiadó külföldi kapcsolatai, ill. a Domokos Géza kapcsolatai igen összefonódnak az elbeszélésekben. A német könyveket illetően, az aligazgató Hedwiga Hausernek (Központi Bizottság rendes tagja, Ceaușescuné hivatalos német tolmácsa) volt jelentős szerepe.

Az exporttevékenység nagy része a magyar nyelvű könyvek exportját jelentette (Lepoiev szerint), s egyben anyagi sikert is. 1980-tól addig a kiadóban zajló tevékenységet Ilexim veszi át.⁴⁵

Az exporttevékenység, a hetvenes években több kontinensen is átívelt, és Steva Lepoiev műszaki szerkesztő (aki Iosif Fassel halála (1980) után az exportot is intézte) elmondása szerint a legnagyobb ilyen jellegű tevékenysége volt a kiadók között országszerzte. S hiába volt jelentős valutabevétele, a nyolcvanas években egy idő után csak a szocialista országokkal maradhatott meg ez a tevékenység a kétoldalú kulturális egyezmény keretében. „*Am avut mare noroc cu diaspora maghiară. Am dat o suta de mii de cărți de Margaret Mitchell, Elfújta a szél, Pe aripile vântului [1976, 1979.] pentru America, și primeam valută. Și eram primii din toate editurile cu exportul care în 1980 încoace când Ceaușescu murea după valută să plătească datoriile,*

44 A betiltás indoklása a következőképpen szólt: „legyen vége ezeknek az álcázott folyóiratoknak” – ugyanis az akció – és a tiltás – szorosan összefüggött azzal, hogy az Akadémia által kiadott *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* kivételével egyetlen magyar nyelvű szakfolyóiratot sem engedélyeztek (Dávid Gyula közlése).

45 Vö. Domokos dossziéjának egyik feljegyzését: Aláíratlan jelentéstevő: „*Domokos Géza elégedetlen amiatt, hogy exportkapcsolatait a New York-i Corvin Könyvesbolttal (Püski Sándor) leállították, holott az évente 50–6000 \$ bevételt hozott az államnak. Az exportot az Ilexim veszi át, ami sokban meg fogja nehezíteni a dolgot.*” Arhiva Fond Informativ. Dosar 236943. Nr. CNSAS: I. 203.541. Vol.1. Pag. 265r-v. 1980. márc. 19. Notá (a továbbiakban Domokos-dossziék).

noi am crescut și aicea. Editura Kriterion a fost un exemplu cu toate minoritățile n-am avut nici dute-n colo.” (Lepoiev)

A *Kriterion* 1973 január–június könyvei c. színes reklámkiadványban a következő adatot olvashatjuk: „1972-ben 2193 kötetet szállítottunk a következő országokba: Ausztria, Ausztrália, Amerikai Egyesült Államok, Brazília, Dánia, Franciaország, Hollandia, Norvégia, Olaszország, Svájc, Svédország, Venezuela.” Bálint Lajos szerint a *Kriterion* a dollár bevételeivel kitermelte a szerzői díjakra szükséges valutát.

Érdekes módon az elbeszélésekben az export kérdése társul Domokos Géza amerikai útjával. Ennek célját és eredményességét is értékeli. Mindannyian a rendszer kirakat-külpolitikájának egyik fontos lépéseként értékeli. Azonban az ezzel járó következményt Egyed Péter így vonja le: „*Azt is meg kell itt jegyezni, hogy egy adott pillanatban, amikor az amerikai küldöttség kiment, kimondottan a román pártpolitika nemzetiségi nyitásának az igazolásaként mentek ki. Egy adott pillanatban a párt nemzetiségi képviselőt csinált belőle. Tehát a párt is ludas volt abban, hogy Domokos Géza nemzetiségpolitikus lett, mert őt tartották előre.*”

Domokos Géza két alkalommal is volt az Egyesült Államokban, 1973-ban és 1978-ban. Első alkalommal a Püski Sándor-féle New York-i Book and Arts meghívására, másodszor pedig közvetlenül Ceaușescu amerikai látogatását megelőzően érkezett egy hivatalos delegáció keretében Amerikába. A hetvenes évek amerikai könyvexportját tekintve jelentősnek ítélik Mikó Imre 1973-as november–decemberi útját is, ő is tárgyalt a *Kriterion*-könyvek amerikai terjesztésének újabb lehetőségeiről.⁴⁶

3.3. Viaskodás, állandó harc, különös harc

A gyakori viaskodás, harc, védelem háborús kifejezések leképezik azt a helyzetet, amelyben ez a kiadó a mindennapjait élte: „*ennek a Kriterionnak állandóan harcolni kellett vagy valami ellen, vagy valamiért. Nem egy simán működő dolog volt.*” (Szilágyi N.) Az író-olvasó találkozóról szólva, de általában is ezt mondja Egyed Péter: „*A nyolcvanas évek elején besötétedett, a Kriterion-kivizsgálás, a kimondott tiltáspolitikát után valami egészen különös harcot kellett vinni Domokos Gézának, hogy a megyékben ezeket a találkozókat engedélyezzék.*”

A harc vonatkozott a példányszámokért vívott küzdelemre,⁴⁷ a kisebbségek létét bizonyító körutakra, könyvbemutatókra, s természetesen a könyvek megjelenésére. Az eredmények, ha úgy tetszik, a sikerstratégiák látható felületei ebben a harcok közegben bontakoztak ki, amelyet minden elbeszélő megemlít.

Ennek a harcok, nem beletörődő hozzáállásnak Domokos volt az irányadója; s a védelem, amely tágra vonatkozott a kiadói munkásság minden szegmensére, természetes reakcióként értékelődött.

46 Mikó Imre 1973. november 12. – december 12. között szintén volt Amerikában, amelyre a Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat, személy szerint Szentiványi Sándor hívta meg, hogy a *Romániai magyar életrajzi irodalom múltja és jelene* címen tartson előadást. Amerikai tartózkodása idején a *Kriterion*-könyvek amerikai terjesztésének ügyében is tárgyalt. L. Mikó Imre levele Domokos Gézához. 1973. dec. 16. Domokos-hagyaték, Levelestár, LXXXII.

47 Vö. DOMOKOS: *Igevár* 67–76. Lásd még a beadványok, levelek, kimutatások dokumentumait az 1979., 1982., 1983-as évekből. Domokos-hagyaték, XVI, 199.

Az elbeszélők narratíváiban konszenzus van afelől, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek ha nem is pontosan, de jól elhatárolható időszakai voltak a Kritérionnak. A tények kiválogatása egy olyan narratív értelmező keretnek van alárendelve, amelyben az egyik rendezőelv leegyszerűsítve a fejlődéstörténeti séma szerint írható le. A hetvenes években kibontakozó komplex kiadói tevékenységet szabad fejlődésében meggátolják, és a nyolcvanas évektől s különösen 1984 után („Dulea-bizottság dülása”⁴⁸) ellehetetlenítik működését, s a megszüntetés határán hagyják csak működni. Az „állandó harcot” Domokos Géza irattárának vonatkozó dokumentumai valóban igazolják, és ebből látható, hogy ilyen szempontból a hetvenes években születő eredmények sem születtek egy támogató közegben. Csak néhány kiemelt példa: már 1973-ban le akarják állítani a Horizont sorozatot,⁴⁹ 1974-ben is példányszám-korlátozást írnak elő,⁵⁰ s a nyolcvanas években folyamatosan meg kell harcolni a példányszámokért, 1984-ben a művészeti kiadványok kiadási jogát is elvitatják a Kritériontól, amelyet ekkor sikerül megvédeni.⁵¹

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A tárgyalt megközelítésekben és az interjúkból is jól látható, hogy mind a szerkesztők munkája, mind pedig a kiadóigazgató, Domokos társadalmi identitásainak kialakítási munkája nem egy eleve adott foglalkozásbeli identitásként írható le. Sokrétű összetevője van ennek a munkának. Ennek a feltárása a mikrotörténet-írás szerint a versengés, szolidaritás és szövetséget kifejező kapcsolatok sűrű hálóján keresztül valósul meg.⁵² S ha Domokos példáját vesszük, akkor jelentős vonatkozása ennek, hogy viselkedésének egyéni jellemzői mellett hangsúlyos szerepe van a Kritérion-közösségi döntéseknek is.

Egyéni stratégiák és közösségi stratégiák kölcsönhatásainak alapján látható, hogy a szerkesztői identitások és intézményi keretben való jelentkezésük nem készen kapott tények, hanem folyamatos kimunkálások (Kritérion-etikaikód kialakítása, egyénítés, professzionalizmus a könyvek szerkesztését illetően és a Bukarestben szokásos lefizetés („csubuk”) meg nem engedése a szerkesztői titkárságon⁵³) és újbóli meghatározások (pl. többnyelvűből soknyelvű könyvkiadóvá alakítás) tárgyát képezik.

A munkatársak teljes mértékben szolidaritást vállalnak a kiadóval s annak céljaival, s természetesen a kiadó céljaival azonosuló Domokos Gézával. Kivétel nélkül Domokos híveiként írható le, s egyesek egyben szövetségesei is. A szolidaritás jelei a román íróársadalom felőli

48 Szabó Zsolt szóhasználata.

49 DOMOKOS Géza: *Notă cu privire la import-export de carte din literatura universală în cadrul Întelegerii de edituri comune cu R.P. Ungară*. 16. noiembrie. 6 f. gépirat. 1973. Domokos-hagyaték, XXIII, 269/6.

50 „Közben két esetben is volt példányszám-korlátozás. Egyszer 1974-ben, amikor drasztikusan korlátozták a sajtóra és kultúrára számható papírmennyiséget. Akkor történt az, hogy a lapok, folyóiratok terjedelmét is levágták. Jól látható a kollekciókban, hogy az Igaz Szó meg a Korunk hogy vékonyodnak meg egy adott pillanatban. A másik a nyolcvanas évek elejétől kezdve folyamatosan.” (Dávid)

51 DOMOKOS: *Napló* 1983. júl. 2-i bejegyzés.

52 REVEL: *A mikroszintű vizsgálat* 225.

53 Vö. Panait Róza elmondása.

gesztusokat is jelentik. (Lăncrănjan-könyv kapcsán megnyilvánuló szimpátia jelei,⁵⁴ vagy az 1984-es baljós esztendő átvizsgálásai közepette jelentkező baráti rokonszenv jelei.⁵⁵) A közvetlen kiadói munkatársi szövetségesek világába a szerzők, tanácsosok s az intézmény létét szavatoló olvasóközönség is beletartozik; ugyanakkor Domokos diplomáciai kapcsolatai (követségekkel való kapcsolattartás) és a külföldön is megalapozott Kriterion-hírnévnek is szövetséget kifejező kapcsolati értéket tulajdoníthatunk. A versengő mechanizmusok között a profizmust, a minőségi munkát alapkövetelménnyé tevő kiadó, ill. más kisebbségi nyelven is könyvet produkáló kiadók közti viszony volna egy versengő terep, azonban ez a többi kiadók kisebbségi nyelvű kiadói működésének fokozatos csökkentésével, elhagyásával okafigyottá válik. Az exporttevékenységnek egy időszakban szintén van versengő jellege, s így a többi kiadó viszonylatában is jelentősége (intézmények vetélkedése), azonban ezt a tevékenységet is drasztikusan leépítik az irányító felsőbb szervek.

Miközben Domokos különleges személyisége elismert és adott (nagysága, presztízse, tekintélye, tehetsége, sármja), annak megértése, hogy hogyan vált lehetségessé az intézmény hatékonysága, vagyis hogyan kerülhettek át a változó, különmemű kontextusokba a hatalom parancsai, igen érdekes képet mutat. Túl a leegyszerűsített hatalom-ellenállás, erő-gyengeség, központ-periféria antagonisztikus viszonylatain a hatalommal való egyezkedés módjai, lehetőségei lényegesek. Az egyezkedés, mérlegelés módjai, az érvényes diskurzus elsajátítása (ideológémiák nyelvén kommunikáló nomenklatúra) mint elengedhetetlen eszköz a hatalom hatásaitól nem függetleníthetők. Viszont ezek az egyezkedési műveletek kétségtelenül deformálták is a hatalmi effektusokat azzal, hogy az eredetileg számukra kijelölt kontextusoktól eltérő összefüggésrendszerbe emelték át őket, s addig a többségi számára ismeretlen logikához hajlították a hatalmi effektusokat. (A helységnevek kötelező román nyelvű használatának előírása szép lassan azért bukik el, mert kijátszható, s nevetség tárgya lesz. Pl. a Bolyaiak városa körülírás használata Marosvásárhely helyett. Lásd Szilágyi N. beadványát, H. Szabó Gyula vonatkozó elmondását.)

A Kriterion-közösség és a Ceaușescu állama, hatalma közötti szembenállás a feszültségek, ütközési felületek (többnyire a változó cenzúra intézményében megtestesíthető) mellett az egyéni viselkedések, cselekedetek példáin jelzik ezek kivonását a működő hatalom logikája alól, s ugyanakkor jól kitapinthatók az egyes szereplők valós hatalmai is, a karrierista potentátok és művelődési denunciansoktól (feljelentők) a cenzori munkát végző tisztviselőkhig. (L. a Szilágyi N.-interjúban a Pezderka és Koppándi közötti szembeállítást). S a körülmények változásainak megfelelően a Kriterion-munkatársak s a hatalmat képviselők az állandó küzdelmek közepette olykor szövetséget kötnek (Lásd. a *Naționalitatea Maghiara din România*, 1982 könyv történetét a Szilágyi-interjúban). A társadalmi és politikai frontvonalak széttöredezettsége és új alakzatban jelentkezésének, a működő érdekek sokféleségének és a társadalmi játszma sokrétűségének is köszönhetette a Kriterion Kiadó, hogy a totalitarista rendszer nagy-

54 DÁVID Gyula: *Ahogy a Szekuritáté látta... (A Lăncrănjan-könyv hazai magyar visszhangja)* 2013. <http://www.lato.ro/article.php/Ahogy-a-Szekurit%C3%A1t%C3%A9-1%C3%A1tta-A-L%C4%83ncr%C4%83njan-k%C3%B6nyv-hazai-magyar-visszhangja/2715/> (Letöltés ideje: 2014. nov. 5.)

55 Nicolae Manolescu (tekintélyes kritikus) és Octavian Paler írók látogatása a Kiadóban (DOMOKOS: *Igevár* 159, 190). Lásd még H. Szabó beszámolóját erről.

szabású intézkedéssorozatai ellenére fennmaradhatott, és kiemelkedő kulturális tevékenységet folytatott.

Domokos hatalma nem a gazdagságában állott, hanem tudásból (ismerve a bukaresti és erdélyi társadalom szövedékét, KB-póttagsága idején számos belső információ birtokosa és áramoltatója, közvetítője, a kollektív emlékezet, kulturális örökösítés képviselője), vállalkozói kedvből, számos szolgálatból, amivel óriási „tőkét” halmozott fel, s ezzel elfogadtatta magát nemcsak a kiadón belül s a korabeli kiadói rendszerben (mert szóvá tenni hiányosságokat, kiadót megnyomorító intézkedéseket, utasításokat), hanem a szélesebb olvasóközönség körében is.

THE KRITERION PUBLISHING HOUSE (1970–1989) IN INTERVIEWS: A RESEARCH FRAMEWORK

Keywords: *Kriterion Publishing House, Romanian communist regime, minority cultures, interview*

The present study deals with the history of the Kriterion Publishing House between 1970–1989 as constructed through audio interviews made with several ex-members of the publishing house staff. The pre-planned interviews were made with the purpose of learning about the ways in which the publishing house supported the minority cultures so that to ensure their survival in the last two decades of the Romanian communist regime.

In doing so, the study focuses on a significant phenomenon of the cultural life from the period by combining anthropological and microhistorical methods with discourse analytic approach. By examining the cultural components of the informants' discursive accounts the study intends to provide a novel interpretative framework concerning the Kriterion, a framework which consists of identity-aspects involved in every-day working practices and of the limits set by the ruling power of the period.

EDITURA KRITERION (1970–1989) ÎN INTERVIURI: UN NOU CADRU DE CERCETARE

Cuvinte-cheie: *Editura Kriterion, dictatura comunistă din România, cultura minorităților, interviu*

Studiul prezent se concentrează pe istoria editurii Kriterion între 1970–1989 văzută prin prisma unor interviuri realizate cu membrii colectivului de redacție în perioada menționată. Axate pe mai multe teme legate de viața editurii, scopul interviurilor a fost de a afla cât mai multe despre felul în care politicile editoriale au facilitat afirmarea, respectiv supraviețuirea culturile minoritare în contextul instituțional dominat de cultura majoritară românească.

Astfel, studiul tratează un fenomen semnificativ al vieții culturale în ultimele două decenii ale regimului comunist prin combinarea unor metode antropologice și microistorice, respectiv prin folosirea unei abordări retorice (analiza discursului). Analizând mediul cultural construit de către intervievați, sunt identificate câteva elemente constitutive ale istoriei editurii; astfel studiul propune o nouă perspectivă de interpretare, un cadru nou definit de munca de identitate ce se conturează din relatările intervievaților și respectiv de restricțiile regimului.